

Јасмина ШАРАНАЦ СТАМЕНКОВИЋ
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

УДК 94(495.02)
808.5
- прегледни научни рад -

МОТИВ ЦАРИГРАДА У ПСЕЛОВИМ ЕНКМИОНИМА ПИСАНИМ ЗА РОМАНА IV ДИОГЕНА*

Сажетак: *Михаило Псел, један од најученијех првака престоничке интелигенције XI века, саставио је за цара Романа IV Диогена четири енкомиона. Реч је о похвалама број 18, 19, 20 и 21 у издању Џорџа Дениса. У прва три говора Псел користи мотив Цариграда. У раду се, упоређивањем изворних података из Пселових енкомиона посвећених Роману Диогену, разматра употреба овог мотива. Указује се на његову изузетно важну улогу у царским говорима, који су били неизоставни део византијског дворског церемонијала за политичку пропаганду.*

Кључне речи: *царски говори, Цариград, цар Роман IV Диоген, Михаило Псел, XI век.*

Мотив Цариграда био је топос царских говора (*βασιλικὸς λόγος*), односно енкомиона (*ἐγκώμιον*), посебне врсте епидиктичког беседништва чија је правила за састављање одредио још Менандар, ретор на прелазу из III у IV век (Hunger 1978, 120–132; Jeffreys 2008, 831–833). Изузетан значај царских говора на културно-политичком плану Византије био је очигледан већ са похвалама посвећеним Константину Великом (324–337), првом хришћанском владару које је написао Евсевије, епископ палестинске Цезареје (ODB II, 751–752).

Евсевије Цезарејски, као епископ из провинције, у панегирицима посвећеним цару Константину Великом, више пажње поклањао је Никомедији, Јерусалиму и Антиохији, него новој престоници. Међутим, Цариград ће код будућих панегиричара постати обавезни композициони сегмент похвала и главно обележје ромејских царева (Радошевић 1994, 9 и н. 8). Либаније и цезар Јулијан, представници паганске интелектуалне елите IV века у царским говорима упућеним Констанцију (337–361), сину Константина Великог, хвале његовог оца који је подигао Константинопољ. Први хришћански владар добио је и критике управо због Цариграда – престоница

---

* Овај рад произашао је из истраживања у оквиру пројекта *Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од IX до XV века* (бр. 177015) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

јесте носила његово име, али неимарски, она је припадала царевима Констанцију (337–361), или касније Валенсу (364–378) и Теодосију (379–395) (Радошевић 1994, 11–13).

Мотив Цариграда одржао се и у панегирицима царева Nikeјске државе. Пошто је Константинопољ пао у руке Латина 1204. године, Никита Хонијат и Георгије Акрополит, византијски писци XIII века у царским словима посвећеним Теодору I Ласкарису (1204–1222) и Јовану III Ватацу (1222–1254) виде Nikeју, град назван по победи (*νίκη*) као Нови Цариград (Радошевић 1987, 72–73, 82). Такође, у време династије Палеолога (1259–1453) похвала Цариграду неодвојиви је елемент царских говора владара (Радошевић 1982, 70–72).

*

Да би се у потпуности разумели у раду цитирани Пселови стихови из царских говора писаних за Романа IV Диогена, непоходно је укратко приказати најважније околности које су пратиле Диогенов долазак на ромејски трон и спољнополитичке прилике током његове владавине. Другим речима, треба разумети политичку ситуацију у којој је Михаило Псел стварао.

Роман Диоген био је истакнути византијски војсковођа. Имао је титулу вестарха и био је на положају дике Сердике пред крај владавине цара Константина X Дуке (1059–1067) (*Atal.*, 73; *Scyl. Cont.*, 121; *Zonaras IV*, 203–204; Cheynet 1990, 74–75; Cheynet 1991, 69 и н. 37) Због превратничких намера након смрти Константина X, Диоген је био прогнан у родну Кападокију, где је остао док га престоничка влада августе Евдокије Макремволитисе, Дукине удовице није вратила у Цариград и именовала за магистра и стратилата (*Atal.*, 73–75). Упркос обећању датом мужу и заклетви положеној пред синклитом и синодом да се неће поново удавати, царица Евдокија одлучила је да се уда за Диогена, 1. јануара 1068. године (Oikonomides 1963, 125). Роман IV Диоген (1068–1071), као Августин супруг, постао је цар, прихвативши да поштује наследна владарска права синова Константина X и Евдокије Макремволитисе (Максимовић 1984, 91).

Време царевања Романа IV Диогена било је доба велике спољнополитичке кризе Царства. Турци-Селџуци свакодневно су нападали Сирију и Јерменију, што је на крају довело до катастрофалног пораза Ромеја код Манцикерта, 26. августа 1071. године. Овим византијским поразом био је отворен пут Турцима у Малу Азију (Cheynet 1980, 410–438; Angold 1984, 21–26; Cheynet 1990, 348; Vries – van der Velden 1997, 274–310; Cheynet 1998, 131–147). С друге стране, Нормани су заузели Бари, последњу ромејску тврђаву у Италији 1071. године, те су почели с нападима на Балкан (Angold 1984, 32).

Роман IV остао је ромејски цар све до свог пораза и заробљавања код Манцикерта. Када се у Цариграду сазнало за његов пораз, установљена је закратко заједничка владавина августе Евдокије Макремволитисе и њених синова – Михаила, Андроника и Констанција Дуке (Максимовић

1984, 92). Међутим, након што је до престонице стигла вест да је Диоген ослобођен и да се споразумео с Турцима-Селџуцима, на подстрек Цезара Јована Дуке, рођеног брата покојног цара Константина X, Роман IV Диоген свргнут је с престола и кажњен је мером ослепљења (*Psello, Cronografia II, 358–360; Atal., 131–132*).

*

Михаило Псел био је један од најобразованијих људи интелектуалне елите Византијског царства XI века (Любарский 1978, 22–35; Kaldellis 2006, 3–16; Ραφαίοπου 2013, 4–13). Он је саставио за цара Романа IV Диогена четири енкомиона. Реч је о похвалама број 18, 19, 20 и 21 у издању Џорџа Дениса (*Psellus, Orationes panagyricae, 175–179; 180–182; 182–184; 185–186*). Идеја о узвишеној царствујућој престоници Ромеја присутна је у прва три царска говора.

Познато је да је родни град свих ромејских василевса, без обзира на то у ком граду Царства су били рођени, увек онај над којим владају (Радошевић 1982, 70 и н. 21). Стога, у царском говору *Εἰς τὸν βασιλέα τὸν Διογένην ὅτε ἐβασίλευσεν* састављеном поводом Диогеновог устоличења, (говор број 18 у Денисовом издању) Псел каже цару да му је „родни град најлеши од свих градова“ (*πατρίς ἢ καλλίστη τῶν πόλεων*) (*Psellus, Orationes panagyricae, 176*²⁶).

У неадресираном енкомиону број 19, у коме је Денис хваљеног владара препознао као Романа IV Диогена, Михаило Псел се са дивљењем обраћа цару који је кренуо у војну против Турака:

Ποῦ ποτε ἀπαίρεις ὁ λαμπρότατος ἥλιος, ὁ μέγας τῆς ἀληθείας φωστήρ; πῶς δὲ καὶ καρτερεῖς τὴν τοῦ κόσμου σελήνην ἀπολιπὼν, ὑφ' ἧς ἐφωτίσθης καὶ ἦν φωτίζεις λαμπρότερον; ἢ πάντως ὁ ὑπὲρ ἡμῶν ἔρωσ καὶ τὸ βούλεσθαί σε ἐλευθέραν εἶναι τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων, μᾶλλον δὲ σύμπασαν τὴν ὑπήκοον, τῆς τῶν βαρβάρων ἐπιδρομῆς, πείθει σε καὶ σώματος καὶ ψυχῆς καὶ τῶν φιλάτων καταφρονεῖν;

[„Куда одлазиш најсјајније сунце (sc. царе Романе IV), велико светило истине? Како истрајаваш од месеца (sc. царице Евдокије) далеко, који те обасјава и кога ти осветљаваш још сјајније? И свакако како те љубав према нама (sc. поданицима) и жеља да буде слободна царица међу градовима (sc. Цариград), штавише цела држава, од варварског напада, тера да презиреш и тело и душу и своје најмилије?“] (*Psellus, Orationes panagyricae, 180*²⁻⁹)

Михаило Псел у истом говору даље вели:

ὦ τολμήματος, ὦ φρονήματος· οὐκ ἔμεινας τοῦ καιροῦ τὴν μεταβολήν, ἀλλὰ μέσου χειμῶνος, τοῦ ἡλίου καλυπτομένου τοῖς νέφεσι, κατηφεστάτου τοῦ ἀέρος τυγχάνοντος, ὥσπερ τις ἀδόμας πᾶσαν πληγὴν φέρειν δυνάμενος καὶ μηδεμιᾶ διαιρούμενος, ὑπὸ χειμῶνι σφοδρῶ καὶ ὄμβρῳ πολλῶ καὶ κρύει δεινῶ, τῆς βασιλίδος ἀπαίρεις τῶν πόλεων, καὶ κατὰ τῆς τῶν ἐχθρῶν τυραννίδος χωρεῖς.

[„О храброг ли потеза, о мудрог плана; кад чекао ниси да се промени време, већ усред зиме – сунца облацима скривеног, сусрећући ветар неугодан, као какав дијамант што може да нанесе свакакву рану, а сâм ниједном

(sc. раном) спутан, под јаким зимом, великом кишом и страшном хладноћом – напушташ царицу међу градовима (sc. Цариград) и напредујеш ка непријатељској тиранији“.] (*Psellus, Orationes panagyricae*, 181¹⁸⁻²⁴)

Псел у енкомиону број 20 у Денисовом издању упућеном Роману IV Диогену за време свечане вечере у царској палати (*Προσφώνησις πρὸς τὸν βασιλέα κῆρ Ῥωμανὸν τὸν Διογένην παρὰ τῶν πολιτῶν ἐν κλητορίῳ*) пише:

ὦ κοινὸν ἀγαθὸν καὶ πολίταις καὶ στρατιώταις καὶ μέγα ὄφελος τῇ βασιλίδι τῶν πόλεων, ἥτις εἰς γόνυ κλιθεῖσα, νῦν παρ' ἐλπίδα ἀνώρθωται καὶ μέγα φρονεῖ ἐπί σοι τῷ δεσπότῃ καὶ αὐτοκράτορι, καὶ στεφανηφορεῖ σου ταῖς νίκαις, καὶ τοῖς κατορθώμασιν ἐπαγγάλλεται καὶ τοιαῦτα πρὸς σε μονονοῦχί φθέγγεται.

[„О, опште добро и грађанима и војницима, и велика користи царици међу градовима (sc. Цариграду), која бачена беше на колена, али се сада ненадано усправила и јасно се о теби брине, господару и владару, те због твојих победа венац победнички носи, пресрећна је због твојих подухвата и такве (sc. похвале) ти скоро кличе“.] (*Psellus, Orationes panagyricae*, 183¹⁴⁻¹⁹)

Ретор завршава поменути царски говор стиховима:

Τοιαῦτα μὲν, θειότατε βασιλεῦ, ἡ πόλις σοι προσφωνεῖ, σὺ δὲ κειμένην ἀνάστησον, ἀλλοιωθεῖσαν ἐπὶ τὸ χειρόν, ἐπὶ τὸ κρεῖττον μετάβαλε, ἀφαιρεθεῖσαν τὸ κάλλος, τοῖς σοῖς ἀγωνίσμασι καταμόρφωσον, ἀπανθήσασαν φαίδρυνον ὁ θειότατος αὐτῆς ἐραστής καὶ ἐρώμενος, ὁ τὸ κράτος (τῶν) Ῥωμαίων τοῦ τῶν βαρβάρων κράτους δεῖζας λαμπρότερον, ὁ τὸ πρᾶγμα πάλαι τῆς βασιλείας ἀναδησάμενος, νῦν δὲ εὐμοιρήσας καὶ τοῦ ὀνόματος, βασιλεῦ βασιλέων καὶ στρατηγῆ στρατηγῶν, καὶ τῆς μεγάλης ταύτης καὶ περιφανεστάτης τῶν πόλεων θαυμασιώτατον ὄντως καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα

[„Овим (sc. речима), божанствени василевсе, престоница ти кличе, а ти њу (sc. престоницу) која лежи подигни, њено стање погоршано на боље измени, њој лепоте изгубљене твојим борбама поврати лик, свенулу обрадуј, божанствени њен љубавниче и драги, који си снагу Ромеја показао сјајнијом од снаге варварске, који си поново оживео старо стање Царства, (sc. и то што си) сада доживео срећу ради имена – о царе над царевима и над војсковођама војсковођо – и ради овог великог града и од свих (sc. градова) чувенијег, заиста је најчудеснија и ствар и појам“.] (*Psellus, Orationes panagyricae*, 184³⁹⁻⁴⁹)

Илустрације ради, Михаило Псел помиње Цариград само у једном од енкомиона цара Константина X Дуке од укупно четири, колико их је написао за овог владара: говори број 9, 10, 14 у издању Ц. Дениса и тзв. енкомион у малом у говору број 8 у истом издању. (*Psellus, Orationes panagyricae*, 111–114, 114–117, 131–134; Шаранац Стаменковић 2014, 227–229) Псел у царском говору број 10 у Денисовом издању каже да је Константин Дука превалио целу васељену у походу против варвара. Неке је погубио, друге је нападао, док је трећима већ неко друго зло нанео, а све због тога да би „његов град (sc. Цариград) уживао у слободном поретку“ (*Psellus, Orationes panagyricae*, 116²¹⁻²⁴).

Могуће објашњење зашто Михаило Псел мотив Цариграда само узгред користи у једном енкомиону упућеном Константину Дуки, док је исти мотив у готово свим царским говорима посвећеним Роману Диогену неизоставни топос око којег су се даље развијале похвале, треба тражити у политичким тренуцима у којима су ови панегирици стварани. Историјска спољнополитичка ситуација у време Диогеновог царевања била је много неповољнија по Византију и територијално ближа Цариграду него за време владавине Константина X Дуке (Angold 1984, 19 сл; Cheynet 1991, 69–73). Због тога Псел, према захтевима тренутних околности, велича Ромејско царство и његову престоницу, те инсистира на ратовима и победама које је Цариград однео над непријатељима. На овај начин одржавана је традиција византијске државне идеологије, која каже да ромејски владар Божији изабраник и једини легитимни владар на земљи, као и државно-правно схватање средњовековне хијерархије држава, на чијем се челу налазио византијски владар (Острогорски 1970а, 281–364; Острогорски 1970б, 238–262).

Познато је да је избор теме царског говора био препуштен самом ретору, иако је, по потреби, цар-патрон могао да је усмерава (Станковић 2006, 235–265). Тако је Псел вешто користио оне мотиве за које је сам проценио да одговарају тренутној политичкој ситуацији. Другим речима, служећи се дворском реториком у пропагандне сврхе, Михаило Псел је искористио Диогенове „војне тријумфе“ како би учврстио пољуљану идеологију Византије пред претећом политичком ситуацијом. Тиме је наглашавано да је Роман Диоген заиста прави наследник Константина Великог, првог хришћанског владара и утемељитеља Царства.

С тим у вези, Михаило Псел под утицајем Исократа и Платона истиче политички значај реторике, а тиме и царских говора који су писани врским реторичким стилем. Међутим, политика као предмет реторике није била главна Пселова мисао. Он се, очито под утицајем перипатетичке традиције, највероватније преко списа Дионисија из Халикарнаса, занимао за чисто естетско деловање књижевности на публику, другим речима, за импресионарање слушаца (Миловановић 1979, 51–53). По речима самог Псела, ретор треба да бира и обрађује садржаје који су на корист држави (*Psellos, Scripta minora* I, 97). Пошто политика захтева спој мудрости и трезвености с достојанством говора, према Пселовом мишљењу, политичари би требало да се баве, као у стара добра времена, истовремено проучавањем и филозофије и реторике (*Michael Psellos, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* V, 442).

Литература

1. Angold, M. (1984): *The Byzantine Empire 1025–1204 (A political history)*. London – New York.
2. Vries de – van der Velden, E. (1997): Psellos, Romain IV Diogénès et Manzikert. *Byzantinoslavica* 58/2, 274–310.

3. Dennis, G. T. (ed.) (1994): *Michaelis Pselli, Orationes panagyricae*. Stuttgart-Leipzig: Bibliotheca Teubneriana.
4. Dindorfius, L. (ed.) (1871): *Ioannis Zonarae epitome historiarum (Ioannes Skylitzes Continuatus)* IV. Lipsiae.
5. Impellizzeri, S. (ed.) (1984): *Michele Psello, Imperatori di Bisanzio (Cronografia)* I, II. Vicenza.
6. Jeffrey, E. (2008): Rhetoric. in: Jeffrey, E. with Haldon, J. and Cormack, R. (ed): *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Oxford University Press, 827–837.
7. Kazhdan, A. (1991): *The Oxford Dictionary of Byzantium* II. Oxford, 751–752.
8. Kaldellis, A. (2006): *Mothers and sons, Fathers and Daughters. The Byzantine Family of Michael Psellos*. Notre Dame, Indiana.
9. Kurtz, E. – Drexl, F. (ed.) (1936): *Michaelis Psell, Scripta minora magnam partem adhuc inedita* I. Milano.
10. Любарский, Я. Н. (1978): *Михаил Пселл. Личность и творчество. К истории византийского предромантизма*. Москва.
11. Максимовић, Љ. (1984): Печат автократора Михаила VII Дуке и почетак његове владавине. *ЗРВИ* 23 89–94.
12. Martín, I. P. (ed) (2002): *Miguel Atalíates Historia*. Madrid.
13. Миловановић, Ч. (1979): *Михаило Псел као књижевни теоретичар* (докторска дисертација). Београд.
14. Oikonomidès, N. (1963): Le serment de l'impératrice Eudocie (1067). Un épisode de l'histoire dynastique de Byzance. *REB* 21, 101–128.
15. Острогорски, Г. (1970а): Автократор и самодржац. у: Острогорски, Г., *Византија и Словени*. Београд, 281–364.
16. Острогорски, Г. (1970б): Византијски систем хијерархије држава. у: Острогорски, Г., *О веровањима и схватањима Византинаца*. Београд, 238–262.
17. Papaioannou, S. (2013): *Michael Psellos. Rhetoric and authorship in Byzantium*. Cambridge.
18. Радошевић, Н. (1982): Похвална слова цару Андронику II Палеологу. *ЗРВИ* 21, 61–84.
19. Радошевић, Н. (1987): Никејски цареви у савременој им реторици. *ЗРВИ* 26, 69–86.
20. Радошевић, Н. (1994): Константин Велики у византијским царским говори-ма. *ЗРВИ* 33, 7–20.
21. Sathas, K. N. (ed.) (1876): *Michael Psellos, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* V. Paris.
22. Станковић, В. (2006): *Комнини у Цариграду (1057–1185). Еволуција једне владарске породице*. Београд: Византолошки институт САНУ
23. Tsolakis, E. (ed.) (1968): *Η Συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη (Ioannes Skylitzes Continuatus)*. Thessaloniki.
24. Hunger, H. (1978): *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* I-II. München.
25. Cheynet, J. C. (1980): *Mantzikert: un désastre militaire?*. *Byzantion* 50, 410–438.
26. Cheynet, J. C. (1990): *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*. Paris.
27. Cheynet, J. C. (1991): La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène. *ZRVI* 29/30, 61–74.
28. Cheynet, J. C. (1998): La résistance aux Turcs en Asie Mineure entre Mantzikert et la Première Croisade. *Mélanges Hélène Ahrweiler (Byzantina Sorbonensia 16)*, 131–147.

29. Шаранац Стаменковић, Ј. (2012): Константин X Дука у царском говору Михаила Псела. *ЗРВИ* 49, 127–143.
30. Шаранац Стаменковић, Ј. (2014): Похвални говори Михаила Псела посвећени цару Михаилу VII Дуки. *Црквене студије* 11, 223–237.

Jasmina Šaranac Stamenković

THE MOTIF OF CONSTANTINOPLE IN PSELLOS ENCOMIUMS COMPOSED FOR ROMANOS IV DIOGENES

Summary: *The motif of Constantinople was the topos of encomiums, a particular kind of epideictic rhetoric whose rules of composition were set by Menander, a rhetorician at the turn of the 4th century. The aforementioned motif was used in the encomiums from the early Byzantine era to the end of the Empire. Michael Psellos composed four encomiums for the Emperor Romanos IV Diogenes. These are the encomiums No.18, No. 19, No. 20 and No.21 in the edition by George Dennis. The idea of the Byzantine capital was present in the first three of the mentioned encomiums written by Psellos and dedicated to Romanos Diogenes.*

Since the historical external political situation during the reign of Romanos Diogenes was unfavourable to the Byzantine Empire and was geographically near Constantinople, Michael Psellos, as the then current circumstances demanded, glorified the Empire and its capital, and insisted on wars and victories which the Byzantine Empire had won over its enemies. In that way, the tradition of the Byzantine state ideology was preserved, which stated that a Roman emperor was chosen by God and was the only legitimate ruler on earth, as well as the governmental and legal view of the medieval hierarchy within the state which was headed by the Byzantine Emperor.

Michael Psellos, one of the most educated leaders of the intelligentsia of the capital city in the 11th century, skilfully used those motifs which he had evaluated as suitable for the then current political situation. Having used the court rhetoric for the purposes of propaganda, Psellos exploited the “military triumphs” of Diogenes to strengthen the shaken ideology of the Byzantine Empire caused by the threatening political situation. This was used in order to emphasise that Romanos IV Diogenes was indeed the true heir of Constantine the Great, the first Christian emperor and the founder of the Empire.

Key words: *encomiums, Constantinople, Emperor Romanos IV Diogenes, Michael Psellos, 11th century.*